

دستور زبان کردی

گویش کرمانشاهی

وحید رنجبر

هرمس

زبان و ادبیات ۶۳

بسم الله الرحمن الرحيم

مِنْهُمُ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دستور زبان کردی

گویش کرمانشاهی

وحید رنجبر

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴
مجموعه ادب فکر - زبان و ادبیات ۶۳

دستور زبان کردی

گویش کرمانشاهی

وحید رنجبر

طرح جلد: واحد گرافیک هرمس

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: چاپخانه انتشارات سروش

همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه:	رنجبر، وحید، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	دستور زبان کردی: گویش کرمانشاهی / وحید رنجبر.
مشخصات نشر:	تهران: هرمس، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری:	پازده + ۱۸۹ ص.
شابک:	978-964-363-920-4
وضعیت فهرست نویسی:	فیا.
موضوع:	کردی - دستور
رده بندی کنگره:	۳۲۵۶ / ک ۵۲ ر ۹۳ ۱۳۹۳ PIR
رده بندی دیویی:	۴ فا ۹
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۸۰۷۸۵

پیشکش به آنان که می اندیشند

فهرست

۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۷	آواشناسی
۹	واج‌شناسی کردی
۱۲	واکه‌ها
۱۵	هم‌خوان‌ها
۱۶	هم‌خوان چاکنایی
۱۷	نیم‌واکه‌ها
۱۸	تولید دومین‌ها
۲۲	هجا
۲۴	فرایندهای آوایی
۲۷	عناصر نوایی
۳۲	صرف
۳۴	تکواژ، واژه و گروه
۳۷	فعل
۴۰	تکواژهای مصدری
۴۱	افعال جعلی
۴۲	ریشه‌ی فعل

۴۴	 شناسه‌های شخصی
۴۵	 فعل کمکی
۴۹	 زمان حال
۴۹	 حال ساده
۵۰	 حال التزامی
۵۳	 حال منفی
۵۵	 حال التزامی منفی
۵۶	 حال ملموس
۵۸	 زمان گذشته
۵۸	 گذشته‌ی ساده
۶۰	 گذشته‌ی استمراری
۶۲	 گذشته‌ی نقلی
۶۴	 گذشته‌ی دور
۶۵	 گذشته‌ی التزامی
۶۸	 گذشته‌ی منفی
۶۸	 تکواژ او / āw
۶۹	 افعال لازم و متعدی
۷۰	 فعل سببی
۷۰	 فعل مجهول
۷۳	 افعال تام و ربطی
۷۴	 افعال کامل و ناقص
۷۶	 بن‌فعل
۸۲	 اسم

۸۲	اسم جامد و مشتق
۸۴	اسم ساده و مرکب
۸۴	اسم عام و خاص
۸۵	اسم مفرد و جمع
۸۷	اسم معرفه و نکره
۸۹	اسم ذات و معنی
۸۹	اسم صوت
۹۰	اسم مصغر
۹۰	اسم مصدر و مصدر
۹۱	صفت
۹۱	صفت بیانی
۹۶	صفت اشاره
۹۷	صفت شمارشی
۹۸	صفت پرسشی
۹۸	صفت تعجبی
۹۸	صفت مبهم
۱۰۰	قید
۱۰۰	قید مختص
۱۰۰	قید مشترک
۱۰۱	انواع قید از نظر معنی
۱۰۲	ضمیر
۱۰۳	ضمیر شخصی
۱۰۱	ضمیر متصل

۱۰۴	ضمیر مشترک
۱۰۴	ضمیر اشاره
۱۰۵	ضمیر پرسشی
۱۰۵	ضمیر تعجبی
۱۰۵	ضمیر مبهم
۱۰۵	ضمیر شمارشی
۱۰۶	ضمیر ملکی
۱۰۶	حرف
۱۰۶	حرف ربط غیر همپایگی
۱۰۶	حرف عطف یا ربط همپایگی
۱۰۷	حرف اضافه
۱۰۷	حرف ندا
۱۰۸	صوت
۱۰۹	قاعده‌های زیرمقوله‌ای واژگان
۱۱۳	نحو
۱۱۷	گروه‌ها
۱۲۰	گروه اسمی
۱۲۳	گروه صفتی
۱۲۴	گروه حرف اضافه‌ای
۱۲۵	گروه قیدی
۱۲۶	گروه فعلی
۱۲۷	ساختار جمله
۱۲۷	وجه

۱۳۰	پرسش
۱۳۱	نقی
۱۲۹	قید
۱۳۲	نمود
۱۳۴	تطابق شناسه و نهاد
۱۳۴	ساختار جمله‌های ساده
۱۳۶	جمله‌ی ساده
۱۳۶	نهاد
۱۳۷	گزاره
۱۳۷	جمله‌های با فعل لازم
۱۳۹	جمله‌های با فعل ربطی
۱۴۲	جمله‌های با فعل متعدی
۱۵۰	بدل
۱۵۱	ساختار جمله‌های مرکب
۱۵۱	جمله‌های مرکب هم‌پایه
۱۵۳	جمله‌های مرکب ناهمپایه
۱۵۳	جمله‌های شرطی
۱۵۴	جمله‌های وابسته‌ی درونه‌ای
۱۵۸	برگردان ابیات درون متن به فارسی
۱۶۷	واژه‌نامه‌ی کردی به فارسی
۱۷۵	واژه‌نامه‌ی فارسی به کردی
۱۸۵	کتابنامه‌ی نوع اول
۱۸۷	کتابنامه‌ی نوع دوم

پیشگفتار

تاکنون دستورهایی برای کردی شمالی و مرکزی نوشته شده است، انتشار کتاب حاضر، نخستین گام در زمینه‌ی دستور کردی جنوبی محسوب می‌شود.

در این کتاب، دستور کردی کرمانشاهی مورد بررسی قرار گرفته است، هر چند بسیاری از قواعد آن در گویش‌های کلهری و سنجایی نیز صادق است. قواعد برگرفته از فارسی، با پیش‌زمینه‌ی آن که برای خوانندگان آشنا می‌باشد، توضیح چندانی داده نشده است.

هم از شیوه‌ی دستورنویسی سنتی — البته با رویکرد ساختی (بیشتر در بخش صرف) — و هم از نظریه‌ی گشتار — زایایی (بیشتر در بخش نحو) استفاده شده است. قواعد دستوری بنا بر مطالعات میدانی نگارنده (ضبط و تحلیل بیش از دوهزار ساعت مکالمه‌ی سخن‌گویان بومی کرمانشاه و بهره‌مندی از شش گویش‌ور — informant) و همچنین تطابق با قواعد و نظریات زبان‌شناسی معتبر، ارایه گردیده است. البته کوشیده‌ام قواعد کتاب در جهت دقیق‌تر بیان کردن ویژگی‌های کردی کرمانشاهی باشند و هر جا که لازم بوده، برخی از واژگان

پیشین دستوری را بازتعریف کرده‌ام. در این کتاب سعی شده است که قواعد، خودمتناقض و یا ناقض قواعد دیگر نباشند.

در پایان از زحمات و الطاف مدیر محترم نشر هرمس، جناب آقای ساغروانی، و همچنین کارکنان دلسوز و مهربان این نشر، خانم‌ها بصیری، شیلدار و شمس کمال تشکر و قدردانی را دارم.

وحید رنجبر چقا کبودی

کرمانشاه

تابستان ۱۳۹۴

مقدمه

زبان؛ مجموعه‌ای سامان‌مند از نشانه‌های اختیاری و قراردادی‌ست که هم‌چون نهادی اجتماعی برای برقراری ارتباط به کار می‌رود. مجموعه‌زبان‌های کردی، از زبان‌های غربی ایران هستند که به سه شاخه‌ی اصلی شمالی، مرکزی و جنوبی تقسیم می‌شوند. مهم‌ترین گویش شاخه‌ی شمالی، کرمانجی و هم‌چنین مهم‌ترین گویش شاخه‌ی مرکزی، سورانی است. شاخه‌ی جنوبی که از زیرمجموعه‌های مهم این زبان است، خود به گویش‌های کرمانشاهی، سنجابی، کلهری، لکی و لری پشت‌کوه (فیلی) تکلم می‌شود. (ر.ک. رضایی باغبیدی (۱۳۸۸) ص ۱۸۱، بلو (۱۳۸۷) (ب) ص ۱۵، بلو (۱۳۸۷) (الف) ص ۵۴۴، ویندفور (۱۳۸۷) ص ۴۸۵، Haig & Matras 2002, p3; Asatrian 2009, p5)

کردی کرمانشاهی یکی از مهم‌ترین این گویش‌هاست که می‌توان گفت بیشترین سخن‌گو را در بین شاخه‌ی جنوبی دارد. کردی کرمانشاهی در شهر کرمانشاه و اطراف آن تکلم می‌شود. برخی به اشتباه کردی کرمانشاهی را با کردی کلهری یکی می‌دانند، هر چند نمی‌توان مشابهت فراوان این دو گویش را نادیده گرفت. از جمله دلایل جدایی این دو گونه می‌توان به

مجاورت کردی کرمانشاهی با فارسی کرمانشاهی و تعامل این دو با هم اشاره کرد و از سویی مرکزیت کرمانشاه در غرب کشور و تبدیل شدن به یکی از منازل شاهراه ارتباطی به عتبات عالیات، موجب شده است که کردهای کرمانشاهی با فارس‌زبان‌های سایر نقاط کشور نیز در تعامل باشد و از این رو فارسی در این گونه نقش پیدا کند. از دیگر دلایل جدایی این دو گونه این است که گویشوران کرمانشاهی مدت‌ها پیش از گویشوران کلهری شهرنشین شده‌اند و در نتیجه بسیاری از واژگان شبانی و کشاورزی را نیاز نداشته‌اند و بسیاری از آن‌ها از گویش آنان رخت بریسته یا تغییر معنا و کاربرد داده‌اند و نیز به واسطه‌ی شهرنشینی به واژگان و اصطلاحات تازه‌ای نیاز پیدا کرده‌اند که از زبان‌های مجاور به‌ویژه فارسی وام گرفته‌اند. هم‌چنین مجاورت و در معرض فارسی بودن گویشوران کرمانشاهی سبب شده که برخی از واج‌های کردی جنوبی نخستین در کرمانشاهی به واج‌های زبان فارسی نزدیک‌تر شود.

با آن‌که زادگاه کردی کرمانشاهی شهر کرمانشاه است اما مختص به سخن‌گویان خاصّ این منطقه نیست، امروزه هنگامی که مثلاً یک لک‌زبان و یک جافی‌زبان با هم ارتباط برقرار می‌کنند به گویش کرمانشاهی صحبت می‌کنند، هرچند از نظر لهجه‌ای که دارند هر کدام با لهجه‌ی خود گویش کرمانشاهی را تکلم می‌کنند اما کاملاً مشهود است که از ساختار و واژگان گویش کرمانشاهی استفاده می‌کنند و گویش کرمانشاهی دیگر فقط متعلّق به شهر کرمانشاه و سخن‌گویان نخستین آن نیست و نقش زبان میانجی را در مناطق جنوبی کردنشین بازی می‌کند و این خود سبب می‌شود که برخی از واژگان گویش‌های دیگر

کردی از قبیل لکی، سورانی، جافی و ... حتا لری — گویشی از فارسی — نیز به کردی کرمانشاهی راه یابد. هم‌چنین در کردی کرمانشاهی عناصر زبانی مهجور کردی چه در سطح واجی، چه در سطح واژگانی و چه در سطح ساختاری دیده نمی‌شود.

به نظر بارچ^۱ (بارچ، ۱۹۸۷، ص ۲۵۱) گونه‌ی زبانی‌ای که بتواند به‌طور طبیعی به زبان معیار تبدیل شود باید دارای ویژگی‌های زیر باشد:

۱. یک گروه معتبر سیاسی و اقتصادی و تحصیلی آن را به کار برند.

۲. دارای ادبیات تاریخی و نویسندگان بزرگ باشد.

۳. در یک منطقه‌ی مرکزی جغرافیایی رواج داشته باشد.

هم‌چنین می‌توان ویژگی‌های دیگری نیز به این سه ویژگی

افزود: (رنجر، ۱۳۸۸، ص ۷)

۴. سهولت گویش

۵. تعداد گویش‌وران اصیل و غیر اصیل در مقایسه با سایر

گونه‌های زبان

۶. محبوبیت و مقبولیت گویش در بین گویش‌وران سایر گویش‌ها

با توجه به این ویژگی‌ها و مقایسه‌ی کرمانشاهی و دیگر

گویش‌های کردی جنوبی کردی کرمانشاهی را می‌توان گویش معیار کردی جنوبی دانست.

آواشناسی

واج‌شناسی^۱ کردی

آواهایی را؛ که در سازمان آوایی هر زبان سبب تمایز معنایی میان واژگان می‌شوند؛ با ویژگی‌های آوایی بنیادینی از دیگر آواها بازشناخته می‌شوند؛ از تجزیه‌ی دوم در تجزیه‌ی دوگانه به‌دست می‌آیند و خود تجزیه‌ناپذیرند، «واج»^۲ گویند.

کردی کرمانشاهی نیز سی و یک واج آزاد و دو تولید دوّمین^۳ دارد. واج‌ها را می‌توان در دو گروه واکه^۴ و هم‌خوان^۵ جای داد. در گروه هم‌خوان‌ها به دلایلی، که بعدتر اشاره خواهد شد، هم‌خوان چاکنایی^۶ و نیم‌واکه‌ها^۷ را در جدولی جداگانه آورده‌ام.

برای نمایش هر کدام از واج‌ها نشانه‌هایی در نظر گرفته می‌شود که در این کتاب، هم از نشانه‌های نوشتاری فارسی - کردی و هم

1. Phonology

2. Phoneme

3. secondary articulation

4. vowel

5. Consonant

6. glottal consonant

7. semi-vowel

از نشانه‌های لاتین (برگرفته از IPA و سنت واج‌نگاری مکنزی) استفاده می‌کنیم. این نشانه‌ها را الفبای^۱ زبان گویند.

واکه‌ها

ū	ق	۵	a	ه	۱
e	ـِ	۶	ā	ا	۲
ɪ	قِ	۷	o	ۆ	۳
ī	ی	۸	u	وو	۴

چاکنایی

?	ئ	۱
---	---	---

هم‌خوان‌ها

s	س	۱۱	b	ب	۱
š	ش	۱۲	p	پ	۲
f	ف	۱۳	t	ت	۳
q	ق	۱۴	j	ج	۴
k	ک	۱۵	č	چ	۵
g	گ	۱۶	x	خ	۶
l	ل	۱۷	ʎ	ڭ	۷
m	م	۱۸	d	د	۸
n	ن	۱۹	r	ر	۹
h	هـ	۲۰	z	ز	۱۰

نیم‌واکه‌ها

w	و	۱
y	ی	۲

تولید دوّمین

_w	وْ	۱
_y	یْ	۲

در شیوه‌ی خط^۱ کردی برای املای^۲ واژگان کردی از این نشانه‌ها استفاده می‌شود. هر چند واکه‌ی e غیر از مواردی که امکان لغزش وجود دارد در نوشتار با خط‌نوشت فارسی - کردی نوشته نمی‌شود ولی در خط‌نوشت لاتین نوشته می‌شود. در بعضی از متون کردی موجود، املای واژگانی که فراگویی آن‌ها با فارسی یکسان است به همان املای واژه‌ی فارسی نوشته می‌شود. مثلاً؛

وه شیون آهویل بی کس و ترسان و سرگردان

له صحرای خیالت لیلگم مجنون ویلانم

هوشنگ آذرینیا

که شیوهی درست نگارش آن به صورت زیر است؛

وه شۆن ئاهۆوهیل بیکهس و ترسان و سه‌رگه‌ردان

له سه‌ه‌رای خێالت لێله‌گه‌م مه‌جنوون ویلانم

wa šūne āhowayle bīkas o tersān o sargardān

la sahrāy x^yālet leylagam majnune weylānem

در همه جای کتاب از املای به شیوهی کردی پیشنهادی این

کتاب استفاده می‌شود.

واکه‌ها

واکه؛ آوایی‌ست که هنگام فراگویی آن راه عبور هوا باز است.

(مشکوه‌الدینی، ۱۳۷۷، ص ۷۴) واکه‌ها در زبان کردی a, e, o,

ā, u, ā و ū می‌باشند.

در سازمان آوایی^۱ کردی فراگویی^۲ واکه‌های a, e, o, ā و

u مانند فراگویی فارسی این واکه‌هاست، یعنی واکه‌های a, e و ā

واکه‌های پیشین هستند که به هنگام فراگویی آن‌ها حجم زبان

به طرف جلو رانده می‌شود و واکه‌های ā, u و o واکه‌های پسین

هستند که به هنگام فراگویی آن‌ها حجم زبان به طرف عقب

1. phonetic system

2. pronunciation

دهان رانده می‌شود. در هنگام فراگویی واکه‌های پیشین شکل لب‌ها به صورت گسترده بوده و به هنگام فراگویی واکه‌های پسین شکل لب‌ها به صورت گرد می‌باشد.

واکه ۱، واکه‌ای است که در پهلوی وجود داشته ولی در فارسی امروزی وجود ندارد و در زبان کردی کرمانشاهی که یکی از بازمانده‌های زبان‌های غربی ایران باستان است، این واکه هنوز وجود دارد. در هنگام فراگویی این واکه حجم زبان به جلو رانده می‌شود (واکه پیشین) و شکل دهان به صورت گسترده می‌باشد.

مثال؛ ئەر بچناید شیر خوار دایدهت

?ar beč¹āyd šir x²wārd³ādat

واکه ۲ نیز واکه پیشین و بسته بوده و در هنگام ادای آن شکل لب‌ها به صورت گرد می‌باشد.

مثال؛ ئۆشم نامەت نۆسم

?ūš¹em nāmat nūsem

اگر سه ویژگی الف) شکل لب‌ها (گرد^۱ و گسترده^۲)، ب) حجم زبان (پیشین^۳ و پسین^۴) و ج) میزان باز شدن دهان (باز^۵ و

1. rounded

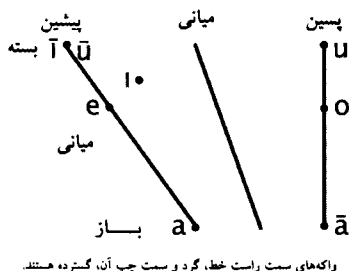
2. Unrounded

3. Front

4. back

5. open

بسته^۱) را ویژگی‌های بنیادین در تمایز واکه‌ها بدانیم از این‌رو شکل زیر نشان‌دهنده‌ی این ویژگی‌ها برای هر واکه است.

می‌توان آوای «وَه/ūa» را نیز واکه‌ی مرکب دانست. مانند دوه‌ت/dūat

[a]	a	ه
[e]	e	ه
[o]	o	ۆ
[ɒ]	ā	ا
[ɪ]	ɪ	ئ
[u]	u	وو
[i]	ī	ی
[y]	ū	ۆ

1. close